

**DUALIZMUSKORI
KÍSÉRLETEK A HAMVASZTÁS
MEGHONOSÍTÁSÁRA**

Jelige: Hamvasztás

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	1
I. 1. Szakirodalmi áttekintés	2
II. A halál urbanizációja	3
III. A hamvasztásért indult mozgalom nemzetközi háttere	7
IV. A mozgalom kibontakozása hazánkban – a kezdetektől a századfordulóig.....	11
V. Az Országos Halotthamvasztó Egyesület és a Hamvasztás című folyóirat	13
V. 1. Jóváhagyásra várva – küzdelem az államhatalommal.....	14
VI. Gyakori érvek és ellenérvek.....	18
VII. Az egyházak álláspontja	22
VIII. A mozgalom társadalmi háttere.....	25
IX. Összegzés	27
Felhasznált irodalom	29

I. Bevezetés

Manapság szinte közhelynek számít az a kijelentés, miszerint a nyugati civilizációban a halál tabuvá vált. „*Minden nap kicsinyben egy élet, – minden ébredés és fölkelés egy kicsiny születés, minden üde reggel egy kicsiny ifjúság és minden lefekvés és alvás egy kicsiny halál*”¹ – vallja Schopenhauer *Paraenezisek és maximák* című művében. Akár egyetértünk a német filozófus fenti állításával, akár nem, tagadhatatlan tény, hogy az elkerülhetetlen vég az élet számos területén jelen van: művészeti alkotásokat inspirál, világvallásokat működtet, naponta feltűnik a hírekben vagy statisztikai elemzések alapjául szolgál. A sor szinte a végtelenségig folytatható. Az elmúlás tudata már életünkben körülvesz bennünket, s mi mégsem tudunk szembenézni vele: rettegünk eljövételétől, a róla való beszélgetést kerüljük, haldokló rokonainkat kórházak falai közé rejtjük, holttestüket pedig temetkezési vállalkozók gondjaira bízunk. Ha tabuvá nem is tettük a halált, de egy merőben új, igencsak elidegenedő viszonyt alakítottunk ki vele. „*Nem beszélek senki élő ember előtt halottról, halálról, nem küldök soha p. c.-t, nem rebegek az örökös előtt részvétet, az életnek soha nem juttatom eszébe a halált!*”² – írja Szép Ernő 1921-ben, s mi sorainak olvasása közben csupán egyetértően bólogathatunk. Korunkban a szépség és a fiatalság váltak elismert kategóriákká, az öregedés, az elmúlás pedig nemkívánatos fogalmakká, melyekről jobb nem is beszélni.

Ezzel a felfogással dacolva döntöttem mégis úgy, hogy dolgozatomat egy roppant izgalmasnak ígérkező témáról, a dualizmuskori Magyarország átalakuló halottkultuszáról, azon belül is a fakultatív halotthamvasztás eszmei és jogi elfogadtatásáért küzdő mozgalomról írom. Témaválasztásomat indokolja, hogy a mai, fent részletezett halálfelfogás gyökerei éppen a tárgyalt korszakba nyúlnak vissza: a 19. századi, polgárosuló városi lakosság volt ugyanis az első, amelynél a modernizáció megkezdte a halálhoz való hagyományos viszony átalakítását. Ebbe a folyamatba illeszkedik bele a hamvasztás bevezetését követelők tevékenysége is, akik főképp a higiéniai és gazdasági ráció szellemében igyekeztek propagálni az új temetkezési módot.

Ám mielőtt rátérnék az urbanizálódó temetkezési viszonyok és a mozgalom történetének részletes tárgyalására, fontosnak tartottam rövid áttekintést nyújtani a témakör szakirodalmi háttéréről.

¹ SCHOPENHAUER, 1908. 15. p.

² SZÉP, 1921. 1522. p.

I. 1. Szakirodalmi áttekintés

A halál tabu jellegét némiképp cáfolja a róla szóló irodalom gazdagsága. Sokan, sokféle tudományterületet képviselve írtak már az elmúlásról, hiszen a téma számos oldalról megközelíthető, s a különböző tudományterületek csupán egyes vetületeit érinthetik. Jelen dolgozat épp ezért nem is vállalkozik a teljes „halálirodalom” ismertetésére, csupán a tárgyalt korszak halottkultuszára vonatkozó főbb történettudományi műveket és a hamvasztás témakörét feldolgozó írásokat próbálja meg bemutatni.³

Korszakunkra vonatkozik Hanák Péter *A halál Budapesten és Bécsben* című tanulmánya, amelyben a szerző – a két település halálkultúráját összehasonlítva – a nagyvárosi halál elidegenedésének lehetséges okait igyekszik feltárni.⁴ A békeidők Budapestjének halálfelfogásával, temetkezési viszonyaival ennél is behatóbban Lakner Judit foglalkozott, aki rövid monográfiájában (*Halál a századfordulón*) az urbanizálódó főváros temetési szertartásairól, gyászpompájáról, halottas szokásairól, temetkezési vállalatairól ír.⁵ Xantus Zoltán *Temető és kegyelet* című tanulmányában a Nemzeti Pantheon gondolatának megszületéséről, a haza nagyjainak népi ünnepélynek is beillő temetéseiről, a kegyeleti kultúra változásairól olvashatunk.⁶ A fővárosi temetőknek viszonylag gazdag irodalma van: Fehér Jolán például az őskortól egészen műve megjelenésének időpontjáig, azaz 1933-ig tárgyalja a budapesti sírkerterek történetét.⁷ Két ikonikus temetőnkéről, a Farkasréti és a Kerepesi úti temetőről a Budapesti Negyed több tematikus számot is kiadott, melyekben rövid történetüket egyaránt Tóth Vilmos írta meg,⁸ illetve ő készítette el utóbbi válogatott bibliográfiáját is.⁹

A halotthamvasztás bevezetéséért küzdő hazai mozgalommal mindezidáig csupán néhány mű foglalkozott: Szállási Árpád orvostörténész *Hamvasztás körüli viták a századfordulón* címmel jelentetett meg tanulmányt (Orvosi Hetilap).¹⁰ Halasy Márta az 1980-as polgári temetések bemutató írásában röviden érinti az eszme nyugat-európai és

³ Szintén nem kerül sor a kor vidéki temetkezési szokásairól nélkülözhetetlen adatokat közlő egykorú néprajzi irodalom bemutatására, csupán néhány művet ajánlanék az Olvasó figyelmébe. Ezek közé tartozik Résző Ensel Sándor *Magyarországi népszokások* című munkája (RÉSŐ, 1866) és Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* elnevezésű műve (RÓHEIM, 1925). Az Etnographia és a Néprajzi Értesítő több cikke szintén tárgyalja a dualizmuskori halottkultusz témakörét (pl. KISS, 1920; CSERCZY, 1911; ISTVÁNYFI, 1894; GÁL, 1895; ALBERT, 1901).

⁴ HANÁK, 1988.

⁵ LAKNER, 1993.

⁶ XANTUS, 1981.

⁷ FEHÉR, 1933.

⁸ TÓTH, 2003, illetve TÓTH, 1999a.

⁹ TÓTH, 1999b.

¹⁰ SZÁLLÁSI, 1977.

magyarországi térhódításának történetét.¹¹ Lakner Judit már említett monográfiájában szintén szót ejt a hamvasztás híveinek dualizmuskori ténykedéséről.

Ennél jóval kiterjedtebb a hamvasztás témakörének nemzetközi irodalma. A Durham University két professzora, Douglas J. Davies és Lewis H. Mates *Encyclopedia of Cremation* címmel jelentetett meg összefoglaló munkát, melyben feldolgozásra kerültek az egyes országokban zajló mozgalmak is.¹² A hamvasztás amerikai térhódításáról a Stephen R. Prothero *Purified by Fire: A History of Cremation in America* című kötete szolgáltat adatokat.¹³ A mozgalom angliai történetéről *History of Modern Cremation in Great Britain from 1874* címmel a mai napig működő The Cremation Society of Great Britain jelentett meg kiadványt,¹⁴ a németről több más között Norbert Fischer végzett kutatásokat (*Vom Gottesacker zum Krematorium: Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*).¹⁵

II. A halál urbanizációja

„Már az úgy van, hogy a népnél még a meghalás is különös czerimoniákkal jár; s a kit az ő hitük halálra szán, annak ugyan meg is kell halnia, ha egyébtől nem: akkor a czerimoniáktól való ijedtében”¹⁶ – gúnyolódik a halotti népszokásokon a Vasárnapi Újság szerzője. Az 1875-ből kiragadott szövegrészlet remekül érzékelteti a polgárosuló Magyarország gyász kultúrájának lassú átalakulását, ellentmondásait. A kettősséget leginkább a falu és város közötti eltérések fedik fel: a 19. század második felében vidéken még elevenen éltek azok a pogány rítusokat sem nélkülöző halottas szokások, melyek a halált az élet körforgásának szerves részeként ismerték el. A falusi miliőben az elhunytat babonák százai övezték, a halott körüli teendőket vállalkozók helyett továbbra is a hozzátartozók végezték, halottasház helyett otthonában ravatalozták fel, a faluközösség jelenlétében temették és tartózkodó gyász helyett vigasságba átcsapó torral búcsúztatták. Ezzel szemben a modernizálódó nagyvárosokban már egy individuálisabb, polgárosultabb halálfelfogás vette kezdetét, amely az élet felértékelődésének következtében többé nem tudott az elmúlásra könnyed belenyugvással tekinteni, s így az általa frivolnak bélyegzett temetkezési népszokásokat is megvetette.

¹¹ HALASY, 1982.

¹² ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005.

¹³ PROTHERO, 2002.

¹⁴ HISTORY OF MODERN CREMATION IN GREAT BRITAIN FROM 1874, 1974.

¹⁵ FISCHER, 1996.

¹⁶ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 22. évf. (1875) 40. sz. 626. p.

Jelentős szerep jutott ebben a folyamatban az urbanizációnak, amely éppen a dualizmus korában vett lendületet: a tőkés modernizáció szívóerejének köszönhetően 1869-re a lakosság 14, 1910-ben több mint 20 százaléka élt városokban.¹⁷ Ez a nagyarányú belső migráció más jelenségekkel is párosult. A zsúfolt nagyvárosokban komoly problémává vált a helyhiány, a szűk lakásokban, gyakran rossz körülmények között élő emberek pedig kevésbé tudtak hatékonyan védekezni a ragályos betegségek terjedése ellen. A népességnövekedés az államhatalmat is új feladatok elé állította: meg kellett szerveznie az egyre nagyobb területű városok tömegközlekedését, ivóvízellátását, ki kellett építenie csatornahálózatát, fel kellett állítania egy hatékony közegészségügyi és közbiztonsági rendszert. Mindezen tevékenységek ellátása összehangolt hivatali apparátust igényelt, ami nagy segítséget nyújtott az államhatalomnak a mindennapi élet minél nagyobb mértékű szabályozására.

A század második felére kiépülő polgári állam nem csupán az élők, de a holtak felett is minél szélesebb joghatóság megszerzésére törekedett. Az elmúlás bürokratizálódásának folyamata azonban jóval korábban, már az abszolutizmus időszakában megkezdődött: Mária Terézia és II. József racionalista szellemiségű rendelkezései voltak azok, amelyek elsőként próbálták az eddig az egyház és a néphagyomány által szabályozott területet állami felügyelet alá vonni. Ennek érdekében Mária Terézia 1775-ben elrendelte a templomok és lakóházak közelében történő temetkezés tilalmát, megbontva ezzel temető és templom sok évszázados egységét.¹⁸ II. József 1783-ban már a városfalon túli temetkezés bevezetéséről hozott határozatot.¹⁹ Az új, higiéniaileg kedvezőbb sírkertek kialakítása azonban csak a 19. század közepétől gyorsult fel, amikor maguk a városlakók is kezdtek ráébredni közegészségügyi fontosságukra. Ennek köszönhető, hogy Pesten 1847-ben a Kerepesi,²⁰ 1886-ban a Rákoskeresztúri,²¹ Budán 1894-ben a Farkasréti köztemető nyitotta meg kapuit.²² A felekezeti temetők felszámolását és köztemetőkké alakítását az 1868. évi LIII. törvény végezte el, amely elrendelte, hogy a *„temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek”*.²³ Szintén a temetőigazgatás szakszerűsítését szolgálták az 1882-ben és 1901-ben kiadott szabályrendeletek, amelyek pontosan meghatározták a kripták

¹⁷ DOBSZAY – FÓNAGY, 2003. 429. p.

¹⁸ FEHÉR, 1933. 70-71. p. Templom és temető hagyományos egységét jól példázza a német Kirchhof (temető) szó. Uo. 24. p.

¹⁹ HANÁK, 1988. 64. p.

²⁰ FEHÉR, 1933. 88. p.

²¹ Uo. 89. p.

²² Uo. 79. p.

²³ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1836-1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 508. p.

és a sírhelyek méreteit, egymástól való távolságát, a sírok használati díját és idejét vagy akár a sírok gondozásának költségeit.²⁴

A temetkezés korszerűsítésének másik hatékony intézménye a kötelező halottkémlés volt, melynek bevezetésére elsőként II. József tett kísérletet – sikertelenül.²⁵ Orvosok és megfelelő szakemberek hiányában csak az 1876. évi közegészségügyi törvénynek sikerült elrendelnie, amely kimondta, hogy „*a hatóságilag kirendelt halottkémnek a halált bizonyító írásbeli nyilatkozata előtt senkit eltemetni nem szabad*”.²⁶ A halottkém feladatai közé tartozott a tetszhalottak eltemetésének megakadályozása valamint az erőszakos halál és a járványos betegségek felismerése, így közegészségügyi szerepe mellett kriminológiai jelentőséget is kapott.²⁷ Ha a halottkém a hullán semmi szokatlanságot nem talált, akkor megállapította az eltemetés idejét, illetve kiállította a temetési engedélyt és a halotti bizonyítványokat. Ha azonban a vizsgálat során gyilkosság vagy ragályos betegség gyanúja merült fel, köteles volt azonnal értesíteni a községi hatóságokat. A halottkémek számára kiadott kézikönyvek épp ezért részletesen tárgyalják az eltemetési határidőt,²⁸ a halál beálltának jeleit, a tetszhalál gyanúja esetén követendő eljárást, az erőszakos halál és a ragályos betegségek felismerésének módját és a fennforgásuk esetén szükséges teendőket, valamint a különböző bizonyítványok, jelentések elkészítésének metódusait.²⁹

A halottkémlés mellett egy másik közegészségügyi intézkedés bevezetésére is komoly lépések történtek a 19. században: a Fővárosi Tanács 1879-ben elrendelte a kötelező halottasházi ravatalozást azokban az esetekben, ha a lakásviszonyok nem tették lehetővé a halott élőkől való elválasztását, ha az illetőt vendéglőben vagy utazás közben érte a halál, ha járványos betegségben halálozott el, ha vízből fogták ki vagy ha találták.³⁰ A rendelet leginkább a városi szegénységet érintette, a hozzátartozók elhunyt tagjukhoz való ragaszkodása folytán azonban sokáig nem sikerült érvényesíteni.

A bürokratizálódó közegészségügy természetesen nem csak a holtakat, de az élőket is egyre inkább befolyása alá vonta. A fejlődő orvostudományba és a gyógyulásba vetett bizalom növekedésének köszönhetően a századforduló polgársága már kevésbé idegenkedett a kórházi halál gondolatától. S bár a medikalizáció még korántsem volt olyan mértékű, hogy ez

²⁴ HANÁK, 1980. 65. p.

²⁵ HANÁK, 1980. 65. p.

²⁶ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1875-1876. évi törvényczikkek. Budapest, 1896. 381-382. p.

²⁷ A HALOTTKÉMI SZOLGÁLAT KÉZIKÖNYVE, 1876 és újabb kiadása A HALOTTKÉMLÉS KÉZIKÖNYVE, 1910.

²⁸ Az eltemetési idő átlagosan 48 óra volt, melyet nagy melegben 36 órára lehetett csökkenteni, tetszhalál gyanúja esetén 60 órára kitolni. lásd: A HALOTTKÉMI SZOLGÁLAT KÉZIKÖNYVE, 1876 és kibővíve A HALOTTKÉMLÉS KÉZIKÖNYVE, 1910.

²⁹ Uo.

³⁰ HANÁK, 1980. 71. p.

a gyakorlat tömegessé váljon, a hozzáállás megváltozását mindenképp az elmúlástól való elidegenedés előjeleként tarthatjuk számon.

A polgárosodó-kapitalizálódó főváros átalakuló halálkultúrájának másik jele a halál kommercializálódása, elüzletiesedése. Ezt leginkább a temetési vállalatok térhódításán figyelhetjük meg: míg a korábbi évszázadokban a halotti szertartás, a temetés teendői hagyományosan a család és közösség feladatkörei közé tartoztak, addig az egymástól és halottaitól is elidegenedő városlakók mindinkább temetkezési vállalkozók gondjaira bízta a szertartás lebonyolítását. Budapest első és legsikeresebb temetkezési vállalata *Entreprise des Pompes Funèbres* néven szerveződött meg 1876-ban, amely később – részvénytársasággá bővülve – *Első Magyar Szállítási Vállalat*, *Entreprise des Pompes Funèbres* néven működött tovább.³¹ Mellette a *Magyar Temetkezési Vállalat* tett még szert számottevő részesedésre, a több tucat kisebb cég gyakran szállítási eszközeit, felszerelését is a „halálpia” két uralkodó szereplőjétől kölcsönözte.³² A növekvő igények természetesen a kínálatot és a szolgáltatások árát is emelték. A temetkezési vállalkozók egymással versenyezve kínálták portékáikat: koporsót, szemfedőt, fejkendőket, keresztet, koszorút, halottas kocsit. A társadalmi szakadék mélyülése révén óriási eltérések mutatkoztak a különböző temetkezési osztályok díjszabásaiban: 1913-ban az Első Magyar Szállítási Vállalat „Dísz A” osztályú, görög alpaka koporsót és hatfogatos díszhintót magába foglaló temetéséért 4800 koronát számított fel, míg a lakozott fenyőfakoporsóval, kétfogatú halottaskocsival zajló szertartás 80 koronába került.³³ Nem meglepő tehát, hogy a „vagyonokat felemésztő”, fényűző szertartások és az egymással versengő magánvállalkozók gátlástalanság többekből váltottak ki bírálatot.³⁴

A 19. századi urbanizáció a gyász megélése terén is újfajta magatartásformákat kívánt a nagyvárosokba áramló, frissen polgárosodó rétegektől, kiknek köreiben – falusi, kisvárosi közösségeiket elvesztve – a vidéken még elevenen élő népszokások javarészt kivesztek. Az így keletkező űr betöltésére az illemtankönyvek kínáltak megoldást, melyek – akárcsak a jó házasság, vagy táncestély szabályait – a gyász során követendő magatartást is részletesen előírták: meghatározták az egyes hozzátartozókat illető gyászt, a gyász fokozatait, a gyászidő hosszát, a gyászöltözéket. „*A leghosszabb ideig tartó gyász az özvegyeké. Ezek egy egész évig viselnek mély gyászt, s egy félévig félgyászt. [...] Egy évi gyász szokásos szülőkért, még pedig*

³¹ Uo. 66. p.

³² SZÁNTÓ, 1911. 806. p.

³³ SZÁNTÓ, 1911. 804. p.

³⁴ Szántó Béla például így ír a temetkezési vállalkozók közötti verseny gátlástalanságairól: „[...] az egymás ellen folytatott verseny folytán a temetkezési vállalatok üzleti szervezete és élelmessége elnyúlik olyan messze is, hogy alig szűnt meg a beteg szívverése máris megjelennek a családnál a temetkezési vállalatok ügynökei, hogy megkössék az „üzletet.” De nem egyszer megtörténik az, hogy a temetkezési vállalatok ügynökei még a beteg életében jelennek meg a lakáson.” SZÁNTÓ, 1911. 806. p.

*egész éven át mély gyász; de ezen tetszés szerint lehet változtatni s félévig mély gyászt és félévig félgyászt hordani. A nagyszülékért hat hónapig szokás gyászolni, úgy testvérekért is.*³⁵ – írja az Illem 1891-ben. Az individualizálódás további jele, hogy a polgári világban már illetlenségnek számított a beteget látogatással zavarni, a vizitélők csupán névjegykártyájukat adták le figyelmesességük jeléül.³⁶ A halál magánügy lett, a haldokló pedig a közösség egésze helyett előbb közeli hozzátartozói, majd az orvostudomány kezei közé került.

Láthattuk tehát, hogy míg vidéken egy konzerválódó halottkultusz dívott, addig a nagyvárosokban a halál gyorsuló ütemű urbanizációja volt megfigyelhető. Ebbe a folyamatba illeszkedett bele az a különös mozgalom, melynek tagjai a fakultatív halotthamvasztás bevezetését tűzték ki tevékenységük céljául. A „halottégetés” eszméje azonban korántsem Magyarországon kezdte meg térhódítását: Nyugat-Európa polgári államai már korábban magukévá tették az új temetkezési mód meghonosításának gondolatát.

III. A hamvasztásért indult mozgalom nemzetközi háttere

Bár a mozgalom hívei előszeretettel hangsúlyozták írásaikban a hamvasztás ősi mivoltát,³⁷ tagadhatatlan tény, hogy ez a fajta temetkezési mód a katolicizmus térhódításával előbb háttérbe szorult, majd teljesen kikopott az európai halálkultúrából. A halottégetés (latinul crematio) csak a 18. század végén kapott ismét figyelmet, amikor a felvilágosodás eszmeáramlata kiélezte az egyházzal való szembenállást, a polgári átalakulás, illetve az ennek révén kiteljesedő klasszicista életeszmény pedig feltámasztotta az antik kultúra iránti érdeklődést.³⁸ Mindezek hatására került sor többek között a francia forradalom hamvasztást engedélyező rendeleteire, az amerikai kongresszus elnökének, Henry Laurensnek 1792-ben történő elhamvasztására³⁹ vagy az angol költő, Shelley holttestének tengerparti elégetésére.⁴⁰ Ám a fenti – gyakran botrányt is kiváltó – esetek marginális jelentőségűek tekinthetők a modern hamvasztás eszméjének fejlődésére nézve. Az áttörésre a 19. század második feléig kellett várni, amikor az urbanizálódó nagyvárosokban jelentkező higiéniai problémák és a nagyarányú lakosságnövekedés miatt fellépő helyhiány ráirányították a figyelmet a temetőügy

³⁵ WOHL, 1891. 231. p.

³⁶ LAKNER, 1993. 51. p.

³⁷ A történelmi érvekről a „Gyakori érvek és ellenérvek” fejezetben később részletesen szólok.

³⁸ FISCHER, 1996. 211. p.

³⁹ PROTHERO, 2002. 81. p.

⁴⁰ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 459. p.

kérdéseire is. Ehhez járult hozzá az a műszaki fejlődés, ami reális alternatívává tette a bonyolultabb technikai háttérrel igénylő temetkezési mód meghonosítását.⁴¹

Arra nézve, hogy pontosan hol és mikor vette kezdetét a modern hamvasztás bevezetéséért küzdő mozgalom, már az egykorú irodalomban sem találunk egységes álláspontot. Akadnak, akik a nagyobbik Grimm fivér, Jacob Grimm a Berlini Tudományos Akadémián 1849-ben elhangzott előadásához⁴² kötik az eszme iránti érdeklődés fellángolását.⁴³ Mások inkább orvosok és más természettudományos szakemberek fellépésének tulajdonítják az elindulást. A korai képviselők között említhetjük Jacob Moleschott németalföldi orvost, aki 1852-ben megjelent *Der Kreislauf des Lebens* című művében a hamvak mezőgazdasági felhasználását célozva propagálta az új temetkezési módot.⁴⁴ A későbbiekben az ügy mellé álló orvosok azonban inkább higiénikus volta miatt részesítették előnyben a holttestek elégetését. Így tett Johann Peter Trusen is, aki 1855-ben a kötelező hamvasztás bevezetéséért szállt síkra.⁴⁵ Őt követte – több más között – Hermann Richter drezdai orvos-botanikus és Carl Ernst Bock lipcei anatómus.⁴⁶ Előbbi a *Gartenlaube* című családi lapban megjelent 1856-os írásában ekként érvelt a hamvasztás földbetemetéssel szembeni egészségügyi előnyei mellett: „Egy földbetemetett vagy levegőn hagyott testben a kémiai bomlási folyamatok nem csak lassabban, de egészen más módon mennek végbe, mint a gyors elégetés során. Előbbinél ugyanis olyan légtermékek (hullagázok) fejlődnek, amelyek belélegezve mérgezőek és fertőzőek (úgynevezett bomlási gázok és miazmák).”⁴⁷ Természetesen nem csak német nyelvterületeken terjedt az új eszme. A mozgalom klasszikus hazájának számít egy másik alakulóban lévő egységállam, Olaszország is, ahol elsőként a padovai egyetem tanára, Ferdinando Coletti bocsátotta nyilvános vitára a kérdéskört 1857-ben.⁴⁸

Az eszme előretörésével párhuzamosan a technikai háttér is hamar fejlődésnek indult. Az egyik első krematóriumtervet – már említett cikkében – Hermann Richter tette közzé, aki a

⁴¹ FISCHER, 1996. 212. p.

⁴² A hamvasztásnak főképp esztétikai előnyeit ecsetelő előadás szövege később önálló kötetben jelent meg „Über das Verbrennen der Leichen” címmel. GRIMM, 1850.

⁴³ BENZSAY, 1914. 25. p.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Peter Trusen, katonaorvos műve „Die Leichenverbrennung als die geeignetste Art der Totenbestattung” címmel jelent meg Breslauban. FISCHER, 1996. 213. p.

⁴⁶ FISCHER, 1996. 213. p.

⁴⁷ Saját fordítás. Eredeti szöveg: „In einer beerdigten oder an der Luft faulenden Leiche gehen die chemischen Zersetzungsprozesse nicht nur langsamer, sondern auch in einer ganz anderen Weise vor sich, als bei rascher Verbrennung. Es bilden sich hierbei Luftarten (Fäulnißgase), welche, von lebenden Menschen eingeathmet, sehr giftig und krankheitserzeugend sind (sogenannte mephitische Gase und Miasmen).” RICHTER, 1856. 669. p.

⁴⁸ Az olasz mozgalomról bővebben lásd: ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 274–276. p.

széngáz és a levegő elegyítésével keletkező tűzzel kívánta a holttesteket elégetni.⁴⁹ Rajta kívül említést kell tennünk Lodovico Brunettiről, aki készülékét az 1873-as bécsi világkiállításon is bemutatta.⁵⁰ Nem ő volt azonban az első és nem is a legsikeresebb, akinek tüzelőberendezése eljutott egy ilyen rangos nemzetközi eseményre. Friedrich Siemens ugyanis nem csak szerepelt, de különdíjat is nyert az 1867-es párizsi világkiállításon regeneratív elven működő kemencéjével.⁵¹

Az előrehaladásnak köszönhetően a halottégetés híveinek száma növekedésnek indult, így az 1870-es években már szervezett keretek között folytatták népszerűsítő és legalizáló tevékenységüket az eszme támogatói.⁵² Ennek hatására 1874-ben Németországban (Drezda),⁵³ az Amerikai Egyesült Államokban (New York),⁵⁴ Svájcban, Ausztriában, Nagy-Britanniában és Hollandiában, 1875-ben pedig többek között Olaszországban (Milánó) alakultak „hamvasztóegyletek”.⁵⁵ Tagjaik nem csak ismeretterjesztő előadásokat szerveztek, broszúrákat és újságcikkeket jelentettek meg, de olykor még saját folyóiratot is kiadtak a temetkezési mód propagálása érdekében.⁵⁶

Szintén az előretörés jeleként tarthatjuk számon azokat a hamvasztással kapcsolatos nemzetközi kongresszusokat, melyek közül az első 1874-ben, Drezdában került megrendezésre.⁵⁷ A német város két évvel később egy másik gyűlésnek is otthont adott: itt szerveztek első ízben összeurópai kongresszust az eszme támogatására.⁵⁸ Ezen a találkozón olyan kritériumokat fogadtak el az égetés menetére vonatkozóan, miszerint annak a lehető leggyorsabban és legteljesebben kell végbemennie, úgy, hogy olcsó és szagtalan legyen, a keletkezett hamut pedig könnyen be lehessen gyűjteni.⁵⁹

Ennél is jelentősebb eredménynek tekinthető, hogy 1876-ban Milánóban felépült Európa első krematóriuma.⁶⁰ Kis idő múlva más államok is követték az olasz példát: Németországban 1878-ban Gothában,⁶¹ 1891-ben Heidelbergben;⁶² Angliában 1878-ban

⁴⁹ RICHTER, 1856. 670. p.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 460. p.

⁵² FISCHER, 1996. 214. p.

⁵³ Uo.

⁵⁴ PROTHERO, 2002. 213. p.

⁵⁵ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 460–461. p.

⁵⁶ A berlini egyesület például „Die Flamme”, a bécsi pártfogók „Phönix” címmel adtak ki lapot. FISCHER, 1996. 215. p.

⁵⁷ A későbbiekben rendeztek még ilyen kongresszust Berlinben (1890), Budapesten (1894), Brüsszelben (1910) és másutt is. ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 277. p.

⁵⁸ FISCHER, 1996. 216. p.

⁵⁹ SCHUMACHER, 1939. 20–21. p.

⁶⁰ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 276. p.

⁶¹ FISCHER, 1996. 209. p.

⁶² Uo. 215. p.

Wokingban,⁶³ 1892-ben Manchesterben;⁶⁴ az USA-ban 1876-ban Washingtonban⁶⁵ létesültek krematóriumok.

A kivívott eredmények és a növekvő támogatottság ellenére a halottégetés eszméjét továbbra is csupán egy szűk kisebbség érezte a magáénak. Az ellenállás főképp a katolikus egyház részéről volt heves: olyannyira, hogy a Szentszék 1886-ban és 1892-ben a kremációval szembeni rendelkezéseket hozott, melyekben megtiltotta híveinek a halottégető társulatokba való belépést, illetve a testük elégetésére utasító végrendeletet.⁶⁶ A tilalmat megszegőktől ugyanakkor megtagadta az egyházi temetés és a nyilvános gyászmise jogát.⁶⁷ Emellett a protestáns egyházak is elutasítóan reagáltak a hamvasztást pártolók tevékenységére: az óporosz unió evangélikus egyháza például tiltotta papjainak az elhamvasztandó személyek gyászszertartásán való hivatalos részvételt.⁶⁸

Az egyházak mellett az államhatalom sem mindig nézte jó szemmel az újítás pártfogóinak ténykedését. Egy Drezdában végbement halottégetési kísérlet után a szász kormány betiltotta a hamvasztást,⁶⁹ Angliában pedig a belügyminisztérium lépett fel a wokingi krematórium üzembe helyezése ellen.⁷⁰ Végül azonban több európai államban is megszülettek a hamvasztást engedélyező törvények: Olaszország 1888-ban a „legge Crispi”,⁷¹ Anglia 1902-ben a „Cremation Act”⁷² kiadásával valósította meg a jogi szabályozást.⁷³

⁶³ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 136. p.

⁶⁴ MARSDEN, 2001. 4. p.

⁶⁵ PROTHERO, 2002. 213. p.

⁶⁶ MIHÁLYFI, 1906. 991. p.

⁶⁷ Uo. 991–992. p.

⁶⁸ FISCHER, 1996. 217. p.

⁶⁹ BENZSAY, 1914. 29. p.

⁷⁰ A tiltó rendelkezés eredményeképp az 1878-ban felépült krematórium csak 1885-ben kezdhette meg működését. ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 136–137. p.

⁷¹ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 277. p.

⁷² A Cremation Act – többek között – rendelkezett arról, hogy lakóházak 200 yardos és a közutak 50 yardos körzetén belül, valamint a temetők beszentelt részén tilos krematóriumot létrehozni. A törvény hatálya nem terjedt ki Írországra. lásd: CREMATION ACT, 1902.

⁷³ ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 131.p. Több európai ország hamvasztással kapcsolatos törvénykezéséről lásd: BÖSINGER, 1911. 758-759. p.

IV. A mozgalom kibontakozása hazánkban – a kezdetektől a századfordulóig

„[...] a civilizált nemzetek sorában még csak Magyarország és Ausztria, továbbá a Balkán államok azok, melyekben a hamvasztás egyáltalán nincs megengedve.”⁷⁴ – panaszolja Bössinger Rudolf 1911-ben írott cikkében. Bár a törvényi szabályozás és a krematóriumépítés valóban igen későn ment csak végbe Magyarországon, a hamvasztás gondolata már jóval korábban begyűrűzött hazánkba.

A halottégetés bevezetésére először Gyürky András, budai polgár tett javaslatot 1848-ban, ám a forradalom és szabadságharc viharos évei, illetve az azt követő neoabszolutizmus időszaka kevésbé voltak alkalmasak az eszme meghonosítására.⁷⁵ A mozgalom csak a dualizmusban indult újra útnak, amikor 1874-ben dr. Rózsay József⁷⁶ budapesti főorvos a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók győri nagygyűlésén felszólalást intézett hallgatóságához az új temetkezési mód előnyeiről. Beszédében egyértelműen a kremáció mellett foglalt állást, amikor kijelentette: „Ha már most kérjük, melyik eltakarítási mód az, mely a vallás, az aesthetika, a közegészség igényeinek és a halottak emlékének, nyugalmanak egyaránt eleget tesz, – feleletünk: hogy ez a hullaégetés.”⁷⁷ Rajta kívül – szintén 1874-ben – id. Elischer Gyula⁷⁸ ginekológus is a halottégetés bevezetése mellett érvelt. Orvosok lévén mindketten a hamvasztás vélt vagy valós egészségügyi előnyeit hangsúlyozták a hagyományos földbetemetéssel szemben: „Elrothadás; ez az, mitől a halottakat meg kell kimélnünk, meg éppen azért, hogy mi élők életben maradhassunk s a mi több: egészségben maradhassunk!”⁷⁹ – vallotta Elischer. A mozgalom magyarországi elindulása tehát nem különbözött az európai mintától, hiszen annak élére elsőként hazánkban is egészségügyi szakemberek álltak. Később más polgári elemek is magukévá tették a hamvasztás gondolatát. „Az előadottakban kifejtett eszméim bizonyára indokolják azon elhatározásomat, hogy Budapesten halottégetési egyletet alakítsak”⁸⁰ – olvasható a Pesti Hírlap alapítójának,

⁷⁴ Uo. 759. p.

⁷⁵ BUZAY, 1909. 114. p.

⁷⁶ Rózsay József, 1848-ig Rosenfeld (1815-1885): orvos, az MTA levelező tagja. Bécsi, majd pesti gyakorlata után a szabadságharc időszakában tábori kórházi főorvosként dolgozott. 1850-ben a pesti szegényház orvosa, 1861-től a pesti izraelita kórház igazgatója volt. Meglehetősen korszerű nézeteket vallott: már az 1840-es években hangoztatta az ember állatvilágból való kifejlődésének elméletét. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1969. 546. p.

⁷⁷ RÓZSAY, 1875. 137. p.

⁷⁸ id. Elischer Gyula (1846-1909): nőgyógyász. Orvosi diplomáját a bécsi egyetemen szerezte 1871-ben, ezt követően a budapesti kórszövettani tanszéken tanársegéd, majd belgyógyász. 1895-től egyetemi tanár, 1884-től nőgyógyász-főorvos. Műgyűjtőként is ismert: Rembrandt és Dürer rézmetszet gyűjteményét a magyar állam a Szépművészeti Múzeum számára megvásárolta, az MTA számára pedig Goethe-emléktárgyakat adományozott. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1967. 418–419. p.

⁷⁹ ELISCHER, 1874. 9. p.

⁸⁰ PESTI HÍRLAP, 8. évf. (1886) 10. sz. 1. p.

Légrády Károlynak⁸¹ 1886-ban közzétett felhívásában. Szervezőmunkájának köszönhetően rövid idő alatt több mint négyszázan csatlakoztak az általa életre hívott társulathoz,⁸² s ezzel ő vált a halottégetés engedélyezéséért küzdő első hazai szervezet, a Magyar Halotthamvasztók Egyesületének alapítójává.⁸³

Az ébredező magyarországi mozgalom a bécsi halotthamvasztó egyesület, a „Die Flamme”⁸⁴ figyelmét is felkeltette, aminek eredményeként 1889-ben a szervezet krematóriumépítési kérelemmel fordult Pozsony város törvényhatóságához.⁸⁵ Az engedélykérés nyomán kirobbanó hírlapi vita és egyházi ellenkezés dacára, a gróf Zichy Károly főispán elnökletével ülésező közgyűlés végül elfogadta a tanács azon javaslatát, miszerint ha „*a kormány a halotthamvasztást megengedi, a törvényhatóság helyt ad a krematórium felállítására iránt való kérelemnek*”.⁸⁶ Ám a kormány nem engedett, így a „Die Flamme” rövid soproni kitérője, majd újabb pozsonyi próbálkozása után végül felhagyott a magyarországi szervezkedéssel.⁸⁷

A halotthamvasztás elfogadtatásáért küzdő mozgalom fontos állomása az 1894-ben, Budapesten megrendezett VIII. Nemzetközi Közegészségi és Demográfiai Congressus is. A találkozón ugyanis „*a hullaégetés barátai is igyekeztek eszméik terjesztése érdekében buzgólkodni. Kiállítást rendeztek, népszerűen írt s képekkel ellátott könyveket és lapokat osztogattak szét, gyűléseket és előadásokat tartanak, lakomát rendeztek, s bizonyynyal nem rajtuk múlt, hogy a hullaégetést gyakorlatban is be nem mutatták.*”⁸⁸ – írja a Vasárnapi Újság. Az agitáció eredményeként a kongresszuson kremációt támogató határozatok is születtek: a résztvevők kimondták, hogy halotthamvasztás egészségügyi szempontból nagy jelentőséggel bír, valamint döntést hoztak arról, hogy „*a kormányok a fakultatív halotthamvasztás behozatalára és támogatására felkérendők*”.⁸⁹

Az engedélyezésért folyó harc azonban Magyarországon nehezen emelkedett kormányzati szintre, inkább broszúrák és folyóiratok hasábjain, illetve ismeretterjesztő

⁸¹ Légrády Károly, 1867-ig Pollák (1834-1903): lapkiadó és szerkesztő, a Pesti Hírlap alapítója, politikus. Filozófiai és technikai tanulmányait Bécsben végezte, 1858-ban nyomdát alapított Pesten, melyet hamarosan hírlap- és könyvkiadó vállalatná bővített. 1878-ban indította útnak a Pesti Hírlapot, melynek 1896-ig főszerkesztője volt. A Szabadelvű Párt színeiben országgyűlési képviselői tisztséget is betöltött. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1969. 51. p.

⁸² Érdekességképpen megjegyzendő, hogy az egyesület tagjai között tarthatjuk számon az építész Ybl Miklóst is. PESTI HÍRLAP, 8. évf. (1886) 53. sz. 2. p.

⁸³ KUTHI, 1932. 97. p.

⁸⁴ A „Die Flamme” elnevezésű bécsi egyesület 1885-ben alakult. ENCYCLOPEDIA OF CREMATION, 2005. 75. p.

⁸⁵ BUZAY, 1909. 114. p.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ MASZNYIK, 1899. 2. p.

⁸⁸ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 41. évf. (1894) 36. sz. 595. p.

⁸⁹ BUZAY, 1909. 114. p.

előadások, felolvasóestek keretein belül zajlott a küzdelem. Az eszme hívei – akárcsak külföldön – hazánkban is különféle egyesületekbe tömörültek: ilyen volt a már említett, 1886-ban alapított Magyar Halotthamvasztók Egyesülete és az 1903-ban létrehozott Umbra.⁹⁰ Közülük is kiemelkedik azonban az a szervezet, amely 1906. március 13-án alakult meg dr. Kéthly Károly⁹¹ udvari tanácsos és egyetemi tanár elnökletével Budapesten.⁹² Az Országos Halotthamvasztó Egyesület amellett, hogy a hamvasztás magyarországi híveinek szellemi és jogi összefogásáért felelt, élénk agitációt folytatott az eszme elfogadtatása érdekében. Tevékenysége jól nyomon követhető folyóirata, a Hamvasztás hasábjairól, amely hét évfolyamon keresztül szolgált az egylet, s ezáltal a mozgalom legfőbb szócsövéről.

V. Az Országos Halotthamvasztó Egyesület és a Hamvasztás című folyóirat

*„Hazánkban újabb időben a társadalom és a tudományos világ több előkelőségének vezetése mellett »Országos Halotthamvasztó Egyesület« alakult, mely alakuló közgyűlését most márczius havában tartotta meg.”*⁹³ – tudósít a Vasárnapi Újság a szervezet létrehozásáról, mely a gyűlésen megfogalmazott céljai szerint igyekezett a *„a halottak fakultatív elhamvasztásának eszméjét a törvény által megengedett eszközökkel terjeszteni”*.⁹⁴

Bár a mozgalom hívei örömmel üdvözölték a kezdeményezést, a belügyminisztérium hosszú évek alatt sem hagyta jóvá a szervezet alapszabályait. A sikertelenség és a hatékonyabb agitáció lehetősége a társulást lapalapításra sarkallta. A minden hónap 20-án megjelenő „Hamvasztás: a fakultatív halottégetés eszméjét terjesztő folyóirat” majdnem egy évvel az egylet megalakulása után, 1907. január 20-án indult útnak, Dr. Wilhelm Frigyes⁹⁵ főszerkesztő irányítása alatt és Pap Sámuel egyesületi titkár társszerkesztésében. Előfizetési díja egy évre négy koronát tett ki, az egyes számok pedig 1 korona 40 fillérbe kerültek. Állandó rovatai között találjuk a hamvasztással kapcsolatos újdonságokat tartalmazó Belföldi és a Külföldi híreket (ezeket később összevonták), az Egyesületi híreket, a Közgazdasági híreket, a Szerkesztői üzeneteket és a Kiadóhivatal közléseit. Emellett a lap mindig tartalmazott legalább egy szépirodalmi alkotást (rövid prózai művet vagy verset), illetve

⁹⁰ PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 46. évf. (1903) 2. sz. 31. p.

⁹¹ báró Kéthly (egyes helyeken Kétly) Károly (1839-1927): belgyógyász, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Bécsben és Pesten tanult, 1864-től 1868-ig tanársegéd a pesti belklinikán, 1870-ben magántanári képesítést szerzett. Ezt követően a Rókus Kórház rendelő-, 1877-től főorvosa. 1880-tól egyetemi tanár. Az orvosegylet szervezésében is tevékeny szerepet vállalt. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1967. 912. p.

⁹² HAMVASZTÁS, 1. évf. (1907) 1. sz. 7. p.

⁹³ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 53. évf. (1906) 17. sz. 274. p.

⁹⁴ HAMVASZTÁS, 3. évf. (1909) 9. sz. 2. p.

⁹⁵ Dr. Wilhelm Frigyes (1867-?): jogi doktor, ügyvéd. A főreáliskolát szülőhelyén, Kassán végezte, majd az itteni jogakadémiára iratkozott be. Az első évfolyam elvégzése után a budapesti egyetemen tanult tovább, ahol 1905-ben ügyvédi vizsgát tett. SZINNYEI, 1914. 1566–1567. p.

ismeretterjesztő, népszerűsítő cikkeket. Ezek legtöbbször egy-egy (jellemzően németországi) krematóriumról szóló beszámolók voltak, de előfordultak közöttük a hamvasztókemencék működését, az egyes urnamodelleket vagy a különböző országok ide vonatkozó törvényeit ismertető írások is. Emellett gyakran kerültek a lapba a témában tartott előadások szövegei, a hamvasztás híveinek pártoló hangvételű levelei és az új temetkezési mód mellett érvelő cikkek (például „Ipar és halotthamvasztás”, „A törvényszéki vegytan viszonya a halotthamvasztáshoz”). A folyóirat utolsó oldalain hirdetések helyezkedtek el, melyek között – elvértve ugyan, de – megjelentek hamvasztással kapcsolatosak is: több más mellett a zittai krematóriumot és a lipcei Krug & Mundt gyár kristályüvegből készült hamvvedreit reklámozták itt.

Indulásától kezdve a lap (főként annak Egyesületi Hírek rovata) részletesen beszámolt az Országos Halotthamvasztó Egyesület tevékenységi köréről, a halottégetés elfogadtatásáért tett lépéseiről és működésének problémáiról. Hasábjain kirajzolódik az az államhatalommal vívott szélmalomharc is, amely végül – legalábbis az egyesület tagjai szerint – a mozgalom elerőtlenedéséhez, s ezáltal a társulás anyagi ellehetetlenüléséhez vezetett. A következőkben ezt próbálom meg bemutatni.

V. 1. Jóváhagyásra várva – küzdelem az államhatalommal

*„A magyar közönség felvilágosodottsága, magasfoku intelligenciája, a nemes és szép eszmék iránt mindenkor tanusított önzetlen áldozatkészsége és szeretete garancia arra, hogy a halotthamvasztás eszméje már nálunk is megvalósulásra érett.”*⁹⁶ – lelkesedik a lap programadó cikkében Wilhelm Frigyes, a Hamvasztás főszerkesztője. Az optimista hangvételt hamar beárnyékolják Pap Sámuel szavai, aki már az első számban tájékoztatja az olvasókat arról, miszerint az egyesület alapszabályait a mai napig sem sikerült a belügyminisztériummal jóváhagytatni, holott azokat már 1906 márciusában felterjesztették az illetékes szervhez.⁹⁷ Előrelépés annak ellenére sem történt, hogy az alapokmányok elfogadtatását előbb májusban beadvány útján, majd októberben egy ifj. Andrassy Gyula belügyminiszterhez tett személyes látogatás során meg is sürgették az egyesület tagjai.⁹⁸ Több hónapos hiábavaló bizakodás után a vezetőség októberben döntött az alapszabályok ismételt felterjesztése mellett, melyet 1907 decemberében valósított meg.⁹⁹ A minisztérium részéről azonban mindössze egy kitérő

⁹⁶ HAMVASZTÁS, 1. évf. (1907) 1. sz. 1. p.

⁹⁷ HAMVASZTÁS, 1. évf. (1907) 1. sz. 7. p.

⁹⁸ Az audiencián a gróf állítólag kijelentette, „ő egyénileg rokonszenvez az eszmével,» nem lát semmi okot arra nézve, hogy az egyesület alapszabályai jóvá ne hagyassanak « [...]” HAMVASZTÁS, 1. évf. (1907) 1. sz. 7. p.

⁹⁹ HAMVASZTÁS, 2. évf. (1908) 1. sz. 6. p.

válasz érkezett, mely szerint Andrássy eddigi késlekedése csupán „*más irányú, nagymérvű elfoglaltságának [volt] tulajdonítható.*”¹⁰⁰

A huzavona a következő évben is folytatódott, hiába ígérte meg májusban a belügyminiszter, hogy „*az alapszabályokat a legrövidebb időn belül láttatni fogja.*”¹⁰¹ Ehelyett kikérte Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter véleményét, aki előbb a hercegprímáshoz¹⁰² fordult az ügyben, majd a többi felekezet vezetőit kérdezte meg.¹⁰³ Az egyesület értetlenül állt a késlekedés fölött, hiszen úgy vélte, „*ha a jóváhagyás megtagadására elég ok forogna fenn, akkor azt mindjárt meg lehetett volna tenni, ha azonban olyan indok eddig nem akadt, a jövőben sem várható az.*”¹⁰⁴ Részben a kormányzati, részben az egyházak felől érkező ellenállás letörésére születhetett meg az a javaslat, mely alapján az egyesület felkérte a belügyminisztert, hogy „*a halotthamvasztást nálunk csak úgy engedélyezze, ha az elhunyt az ő vallásának megfelelő szertartással beszenteltetik, illetve megáldatik.*”¹⁰⁵ Bár az indítványt az 1909 márciusában összeülő közgyűlés elfogadta, gyakorlati eredményt nem ért el; inkább csak a mozgalom felekezet nélküli támogatóinak rosszallását váltotta ki vele az egyesület.¹⁰⁶

Az 1910. év elején mind nagyobb erővel jelentkeztek az egyesületet és a folyóiratot szorongató anyagi gondok. A szerkesztőség végül az alapszabályok jóváhagyásának ismételt megsürgetése mellett döntött, melyet már az új miniszterelnök-belügyminiszternél, gróf Khuen-Héderváry Károlynál történő deputáció útján kívánt megvalósítani.¹⁰⁷ A belügyminiszteri audienciára végül csak 1911. március 16-án került sor, melyen Khuen-Héderváry szájából állítólag a következő szavak hangzottak el: „*Én egyszer foglalkoztam már a nyáron [...] ezen kérdéssel és akkor a fönnakadás – emlékezetem szerint – egy másik minisztériumban történt.*”¹⁰⁸ Ennek némiképp ellentmondva, a késlekedés okáról később kijelentette: „*amíg a halotthamvasztásnak törvényes bázisa nincsen, nincs joga a*

¹⁰⁰ HAMVASZTÁS, 1. évf. (1907) 12. sz. 5. p.

¹⁰¹ HAMVASZTÁS, 2. évf. (1908) 5. sz. 5. p.

¹⁰² Az esztergomi érseki és hercegprímási tisztséget ekkoriban Vaszary Kolos (1832-1915) töltötte be. MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON, 2009. 867–868. p.

¹⁰³ HAMVASZTÁS, 2. évf. (1908) 11. sz. 5. p.

¹⁰⁴ Uo. 4. p.

¹⁰⁵ HAMVASZTÁS, 3. évf. (1909) 4. sz. 6. p.

¹⁰⁶ „Az »Országos Halotthamvasztó Egyesület« közgyűlésén elhangzott indítványt, mely szerint a hamvasztás csak úgy engedélyeztessék, ha előzetesen a hulla beszentelése megtörtént, szerfelett helytelennek, sőt reakcionáriusnak kell tekintenem, mert ép azokat zárna vagy zárja ki, akik ezek előtt a dolgok előtt szeretnének a hamvasztás által kitérni. Vannak nálunk már nagy számmal felekezet nélküliek: ezek tehát nem hamvasztathatják el magukat Magyarországon?” – háborog levelében a folyóirat egyik olvasója. HAMVASZTÁS, 3. évf. (1909) 5. sz. 4. p.

¹⁰⁷ HAMVASZTÁS, 4. évf. (1910) 3. sz. 6. p.

¹⁰⁸ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 3. sz. 5. p.

minisztériumnak ily egyesület alapszabályait jóváhagyni.”¹⁰⁹ Biztatásul azonban hozzátette: a maga részéről ő szívesen foglalkozik az ügygel, ha az újfent elébe kerül. A némi konkrétumot tartalmazó látogatás azonban hiába készítette reménykedésre az egyesület tagjait, a következő hónapok csalódott százjű cikkei az eszme hanyatlásáról és súlyosbodó anyagi nehézségekről tudósítanak. „*Arra nem voltunk és nem lehattunk elkészülve, hogy a belügyminisztérium 6 év alatt sem fogja az alapszabályokat jóváhagyni [...] Hat év pedig sok idő, elég ahhoz, hogy a feltámadt lelkesedés lehüljön és hogy az embereknek az eszme keresztülvihetőségében vetett hite megrendüljön. Így is történt.*”¹¹⁰ Kiábrándultságról árulkodik az a rövid közlemény is, amelyben a szerkesztők a júliusi és augusztusi lapok kimaradásáról tájékoztatják az olvasókat. Ennek fő okaként a tagok egyesülettől való elpártolását nevezik meg: sokan iratkoztak át ugyanis az osztrák egyesületbe, így a magyarországi szervezet jelentős bevételi forrástól esett el.¹¹¹

Átmeneti javulást csupán 1912 márciusában tapasztalhatunk, amikor a Budapest törvényhatóságán belül zajló, Füredi Mór¹¹² által vezetett és Bárczy István¹¹³ polgármester által is támogatott küzdelem látszólag eredményre jutott: a főváros közgyűlése elfogadta a fakultatív hamvasztás behozataláról és a krematórium felállításáról szóló indítványt és felterjesztette azt a belügyminiszterhez.¹¹⁴ Áprilisban azonban ismét megbukott a kormány, a zavaros politikai helyzet pedig nem kedvezett az előretörésnek. Emellett az új belügyminiszter, Lukács László, lelkiismereti aggályai miatt ellenezte is az eszmét, habár a jóváhagyás megtagadásáig ő sem jutott el.¹¹⁵ A Lukács pozícióját 1913 júniusában elfoglaló Sándor János ugyancsak elintézetlenül hagyta az egyesület aktáit. Az egyre növekvő pénzhiány ezalatt szinte elemésztette a társulást: az 1911. március 15-én bejegyzett 135 korona 52 fillér egyesületi vagyon¹¹⁶ 1913. márciusára 17 korona 28 fillére fogyott.¹¹⁷ Az 1913. decemberi számban a szerkesztők már arról a keserű tényről adnak hírt, miszerint az egyesület év végi mérlege megegyezett az első év egyenlegével. *Mégis reménnyel és*

¹⁰⁹ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 3. sz. 5. p.

¹¹⁰ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 6. sz. 5. p.

¹¹¹ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 6. sz. 7. p.

¹¹² Füredi Mór (1863-?): ügyvéd, író. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, majd a fővárosi lapok törvényszéki tudósítójaként dolgozott. A Pesti Naplónak is munkatársa volt. SZINNYEI, 1914. 877. p.

¹¹³ Bárczy István (1866-1943): politikus. A budapesti egyetemen szerzett jogi diplomát. 1901-től 1906-ig Budapest közoktatási ügyosztályának vezetőjeként tevékenykedett, munkája során újjászervezte a főváros iskolahálózatát. 1906-tól 1917-ig Budapest polgármestere, 1917-18-ban főpolgármestere volt. Később a Friedrich-, majd a Huszár-kormány igazságügyi minisztere. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1967. 115. p.

¹¹⁴ HAMVASZTÁS, 6. évf. (1912) 3. sz. 4. p.

¹¹⁵ HAMVASZTÁS, 6. évf. (1912) 7., 8. és 9. sz. 3. p.

¹¹⁶ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 3. sz. 7. p.

¹¹⁷ HAMVASZTÁS, 7. évf. (1913) 3. sz. 7. p.

*bizalommal nézünk a jövőbe.*¹¹⁸ – írják, majd 1913 decemberében – minden előzetes bejelentés nélkül – vége szakadt a lap megjelenésének.

Kétségtelen tény, hogy a belügyminisztérium az egyesület fennállásának nyolc éve alatt sem láttamozta annak alapszabályait. De vajon tényleg csak az államhatalom ellenállásán bukott meg a mozgalom? Ez már csak azért sem valószínű, mert az 1875. május 2-án kiadott, egyesületekre vonatkozó belügyminiszteri rendelet kimondja: *„Ha az ilyképen felterjesztett alapszabály-tervezet iránt a kir. kormányhoz lett tettleges beérkezéstől fogva 40 nap lefolyása alatt határozat vagy észrevétel az illető egyesület alapszabályaira nézve nem tétetett : működését ideiglenesen megkezdheti*”.¹¹⁹ Igaz, megkötés is van, miszerint véglegesen megalakítottnak csak akkor tekinthető egy egyesület, ha alapszabályait a kormány láttamozta.¹²⁰ Az Országos Halotthamvasztó Egyesület tehát megkezdhette tevékenységét, bár csak bizonyos korlátok között: a folyóiratban például gyakorta panaszkodnak arról, hogy a belügyminisztériumi jóváhagyás késlekedése az egyesület *„legvitálisabb erkölcsi és anyagi érdekeinek hátrányára van*”.¹²¹ Egyrészt, mert *„töméredek jelentkező kéri fölvetelét az egyesületbe, melynek tulajdonképpen ma még törvényes alapja nincsen*”,¹²² másfelől, mert a posta az önként beküldött tagdíjakat kézbesítés helyett letétbe helyezi, így anyagilag is károsodik a szervezet.¹²³ Ezek a panaszok azonban önmagukban nem magyarázzák a mozgalom hanyatlását. Valószínűbb, hogy az elegendő mértékű támogatottság és a markáns vezéregyenység hiánya okozhatták az erővesztést. Ezt alátámasztani látszik az a tény is, miszerint az egyesület elnökének, Kéthly Károlynak a neve csak nagyon ritkán merül fel a mozgalom mindennapjairól szóló híradásokban, hamvasztással kapcsolatos írásai pedig sem a lap hasábjain, sem másutt nem jelentek meg. Talán emiatt próbálkozott 1912 novemberében kétségbeesetten a társulás vezetősége, hogy olyanokat *„nyerjen meg az egyesület részére, kik az ügy érdekében tehetnek is valamit*”.¹²⁴

¹¹⁸ HAMVASZTÁS, 7. évf. (1913) 12. sz. 6. p.

¹¹⁹ MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1898. I. kötet. 246-247. p. Megjegyzendő, hogy bár a1508/1875. B. M. eln. sz. rendeletet 1875-ben adták ki, csak az 1898. évi kiadásban jelent meg.

¹²⁰ Uo. 247. p.

¹²¹ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 10. sz. 7. p.

¹²² HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 3. sz. 5. p.

¹²³ HAMVASZTÁS, 5. évf. (1911) 7., 8., 9. sz. 6. p.

¹²⁴ HAMVASZTÁS, 6. évf. (1912) 11. sz. 6. p.

VI. Gyakori érvek és ellenérvek

A mozgalom körül természetesen óriási sajtópolémia hullámszólt, melynek résztvevői érvek és ellenérvek sokaságát ütköztették az új temetkezési mód engedélyezésének tárgyában. A vita központi témaköre alighanem a higiéniai indokoltóság kérdése volt, melyről a hamvasztás hívei ekképp vélekedtek: *„A holttestek elégetésének a legközvetlenebb oka kétségkívül az a körülmény volt, hogy a földben feloszlásnak induló holttestek káros hatását akarták elkerülni.”*¹²⁵ Meggyőződésük szerint a bomlás során keletkező gázok és „hullamérgek” könnyen megfertőzhetik a talajt, a vizet és a levegőt.¹²⁶ Fokozottan érvényesnek tartották ezt a ragályos betegségekben elhunytak hulláira, melyekben akár még hónapokkal, évekkel később is életben lehetnek a tífuszt, kolerát, lépfenét vagy egyéb fertőző betegségeket kiváltó baktériumok.¹²⁷ Ennek tudományos megalapozottságát azok a – javarészt külföldi tudósoktól származó – adatok voltak hivatottak igazolni, amelyek a bacilusok hosszú életképességét bizonyították: *„Dr. Petri tanár kísérletei szerint a kolera-bacillusok 19 napi eltemetés után is teljesen életképesek voltak, Pasteur pedig képes volt 3—12 évvel előbb elföldelt lépfene tetemekből a betegség csiréit állatokba beoltani.”*¹²⁸ Emellett a temetők sokszor rossz elhelyezkedésével, zsúfoltságával, kedvezőtlen talajviszonyaival indokolták az elföldelés közegészségügyi hátrányait: az olasz kormány 1885-ben végzett felmérése például kimutatta, hogy *„274 községben temetkeztek még mindig templomokban s az a körüli sírkertekben, 628 községben voltak kénytelenek egy sírba több hullát temetni és 2066 község temetője feküdt közelebb a községi temetőkre előírt 200 méter távolságnál”*.¹²⁹ Az új temetkezési módot elutasítók azonban nem fogadták el a fenti tények megalapozottságát. *„Ha így volna a dolog, nem volna szabad egy percig sem késlekedni a kötelező halotthamvasztás elrendelésével.”*¹³⁰ – vallja Mihályfi Ákos katolikus pap. A hamvasztás ellenzői szerint a korszerű higiéniai szempontok szerint kialakított temetők semmiféle veszélyt nem jelentenek az élőknek, ráadásul a bomlás lassúságának köszönhetően a talajnak elegendő ideje van a keletkező vegyületek semlegesítésére.¹³¹ Sőt – vélekedtek – az elhamvasztás károsabb, mert az égés során olyan gázok fejlődnek, amelyek ártalmasak lehetnek a krematóriumok

¹²⁵ FEHÉR, 1908. 14. p.

¹²⁶ BENZSAY, 1914. 68-69. p.

¹²⁷ A fertőzésveszély bizonyítására Fehér Jenő királyi mérnök például egy templomba temetett asszonyról számol be, akinek holttestétől száznyolcvan áldozó közül hatvan súlyos beteg lett. FEHÉR, 1908. 15. p.

¹²⁸ BUZAY, 1909. 129. p.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ MIHÁLYFI, 1906b. 983. p.

¹³¹ KATONA, 1912. 18. p.

közelében élők egészségére.¹³² A fenti állítások bizonyítására a mozgalom ellenfelei is igyekeztek tudományos adatokat szolgáltatni. *„Német orvosok vegyi elemzés alá vették a müncheni, berlini s drezdai temetőkből eredő vizeket, és ezekben kevesebb szerves anyagot, tehát kevesebb fertőző elemet találtak, mint a nevezett városok közkutaiból merített vizekben.”*¹³³ – írja tanulmányában Csippék Ferenc.

A pro és kontra érvek másik jelentős köre a temetkezési mód gazdasági vonatkozásait taglalta. Ennek kapcsán a mozgalom hívei kijelentették: a temetők improduktívak, fenntartásuk nemzetgazdasági szempontból sem indokolt. *„Egy 500.000 lakossal bíró városban évenként 10.000 ember hal meg. Egy sír átlag 3 m² területet foglal el. Ha a sírt 30 év múlva lehet csak felásni, 30 év alatt 300.000 sírra, vagyis 900.000 m² területre van szükség, mely még növekszik a sírhelyközökkel és utakkal”*¹³⁴ – számolgat a mozgalom egyik élharcosa, majd hozzáteszi: *„Budapest temetőterülete 962.951 négyszögöl, melynek vagyonleltári értéke 11,781.201 korona, évi adminisztrációs költségei pedig 158.600 korona.”*¹³⁵ Általános vélekedésük szerint különösen a nagyvárosok közelében égető ez a probléma, ahol a lakosságnövekedés folytán az élők egyre nagyobb igényt tartanak a holtak által birtokolt területekre.¹³⁶ A terjeszkedő metropolisz ráadásul – a külterületre telepítés higiéniai kívánalmainak megfelelően – egyre távolabb tolja temetőit, ami igencsak megdrágítja a temetés és az odajutás költségeit a lakosság számára. Ezzel szemben *„a krematórium ott állhat akár a város kellős közepén”*,¹³⁷ amivel a fenti kiadások kiküszöbölhetők, az így felszabadult területek pedig – mezőgazdasági, ipari termelés alá vételük által – az élők javára fordíthatók. Ezen felül az urnák tárolására felállított kolumbárium a sír fenntartásának költségeitől is megkíméli a hozzátartozókat. A hamvasztást elutasítók ellenben nagyon hasznosnak vélték a sírkerteket: *„Ne feledjük, hogy a temető növényzete egyenes nyeresége az élőknek, mert hiába irtózunk a gondolatától, tény az, hogy az eltemetett holttest növeli a föld termékenységét.”*¹³⁸ Meglátásuk szerint nem igaz, hogy a hamvasztás kisebb anyagi áldozattal járna, mint az elföldelés, hiszen a temetés szinte összes költségét, ezenfelül pedig még a test elhamvasztásának díját is meg kell fizetni.¹³⁹ Sőt, *„a*

¹³² CSIPPÉK, 1889. 418. p.

¹³³ Uo. 414. p.

¹³⁴ BUZAY, 1909. 130. p.

¹³⁵ Uo. 131. p.

¹³⁶ FEHÉR, 1908. 20. p.

¹³⁷ Uo. 22. p.

¹³⁸ DOKTOR, 1909. 481. p.

¹³⁹ MIHÁLYFI, 1906b. 981. p.

kötelező halotthamvasztás a már is nagyon megdrágult tüzelő anyagnak nagy mennyiségét venné igénybe, ami ismét csak a tüzelőanyag drágulását idézné elő”¹⁴⁰ – tartották.

Egy másik fontos aspektus a jogi, azon belül is a bünfelderítési szempont volt. A hamvasztás ellenzői kifogásolták, hogy a holttestek elégetésével eltűnnek bizonyos bűnjelek (elsősorban mérgek), hiszen a hullák később már nem exhumálhatók. „*Jäger Marik büntetteit utólag hogy lehet majd kimutatni?*”¹⁴¹ – teszi fel a kérdést az arzénos gyilkosságok fő vádlottjára utalva a hamvasztás egyik ellenzője. Felletár Emil országos vegyész is az exhumálás lehetőségének fontosságára figyelmeztet, hiszen mint mondja „*a halottkémi eljárás némely községünkben alig különb a Kelet-Indiában divó halottkémlelésnél*”.¹⁴² Úgy véli ahhoz, „*hogy hazánkban az általános fakultatív halotthamvasztás engedélyezésének kérdése komolyan szóba jöhesse: e célból más orvosi rendészetre volna szükségünk, mint a milyen fölött rendelkezünk*”.¹⁴³ A hamvasztás pártolói szintén a halottkémlelés szigorításával, sőt kötelezővé tételével, illetve az elhunyt hamvasztásról szóló végrendelezésével kívánták kiküszöbölni a gyilkosságok eltussolásának lehetőségét.¹⁴⁴ Az exhumálást emellett több okból sem tartották célravezetőnek. Egyrészt megbízhatatlanságával érveltek, hiszen véleményük szerint a mérgek gyakran nem is kimutathatóak utólag.¹⁴⁵ Másrészt a kihantolások alacsony száma miatt sem pártolták: egy felmérés szerint Poroszországban 600.000 földbetemetésre mindössze egy exhumálás jutott.¹⁴⁶

Szintén szép számmal akadtak olyanok, akik a világtörténelmet tanulmányozva igyekeztek a két temetkezési módot rangsorolni. Bár a földbetemetés kronológiai elsőbbségét a halottégetés hívei sem vitatták, ezzel együtt előszeretettel hangsúlyozták a hamvasztás ősi mivoltát. Meglátásuk szerint „*az eltemetés vala az elsődleges, és az elégetés a szellemi életnek előrehaladottabb korában jöhetett szokásba*.”¹⁴⁷ Ez a szellemileg fejlettebb korszak az ókor, ahonnan a hamvasztásra vonatkozóan főképp az antik szerzőktől (pl. Vergilius) szerezték információikat a mozgalom támogatói. Gyakran idézett auctor a görögök titokzatos történetírója, Homérosz, aki Iliász című munkájában több halottégetésről is beszámol: míg a hős Patroklosz és Hektór holttestét lángsírba temetik, addig az öngyilkos Ajaxtól ezt a tisztességet megtagadják.¹⁴⁸ Meghonosodására több okot is megneveznek a vita résztvevői:

¹⁴⁰ MIHÁLYFI, 1906b. 982. p.

¹⁴¹ KATONA, 1912. 33. p.

¹⁴² FELLETÁR, 1890. 5. p.

¹⁴³ Uo..

¹⁴⁴ FEHÉR, 1908. 27. p.

¹⁴⁵ BUZAY, 1909. 120. p.

¹⁴⁶ FEHÉR, 1908. 24. p.

¹⁴⁷ RÓZSAY, 1875. 138. p.

¹⁴⁸ FLÓRIÁN, 1903. 7. p.

véleményük szerint egyrészt a háborúban elesett katonák holttestének – az ellenség meggyalázásától megóvó – elégetéséből eredhet a gyakorlat.¹⁴⁹ Másrészt a földrajzi adottságok is determinálhatták az egyes régiókat temetkezési szokásaik kialakítására: így a fában gazdag Görögországban a hamvasztás általánosan bevett eljárás lehetett, míg a tüzelőanyagban szegény Palesztinában csak az igazán előkelőket tüntették ki vele.¹⁵⁰ Mindebből a mozgalom hívei arra következtetnek, hogy ekkoriban a tisztelet jeleként alkalmazták a halottégetést, amelytől a bűnösöket és nem ritkán a szegényeket is megfosztották. A hamvasztás ellenfelei ezzel szemben csupán a gazdagok szeszélyének, a járványok során alkalmazandó, illetve a háborúban elesettek maradványainak hazahozatalát lehetővé tevő kényszereljárásnak tartják a hamvasztást.¹⁵¹ Megbecsülést sugárzó voltát Szophoklész Antigoné című munkájával is cáfolni igyekszenek, melynek tragikuma éppen az elföldelés körül forgott.¹⁵² Akár az elhantolást, akár az elégetést véli népszerűbbnek, mindkét oldal egyetért abban, hogy a kereszténység mindinkább háttérbe szorította a hamvasztást a földbe temetéssel szemben. Ennek magyarázataként azonban csak a legritkább esetben neveznek meg dogmatikai okokat a témában érvelők. Leggyakrabban a kereszténység első híveinek társadalmi helyzetével és az új vallás tiltott voltával magyarázzák a változást. Az új hithez csatlakozók ugyanis általában a szegények és a rabszolgák köréből kerültek ki, akik anyagilag nem engedhették meg maguknak a hamvasztást,¹⁵³ ráadásul – üldözöttek lévén – kerülniük kellett a nagy feltűnést keltő temetkezési módot.¹⁵⁴ Ha mégis előkerülnek a hittételek, akkor általában a feltámadás tanával indokolják a testet teljesen megsemmisítő elégetés kizorulását: „*A földnek, melyből a test vétetett, az egyház mint a jövő föltámadás magvát adja vissza a hullát.*”¹⁵⁵ – írja Csernoch János, majd hozzáteszi: „*A hullaégetés a pogány világnézeteknek nyilvánulása, a pogány erkölcsöknek kifolyása.*”¹⁵⁶ Alighanem ebből a meggyőződésből eredhetett Nagy Károly 785-ben kiadott „capitulare Paderbrunnense” elnevezésű rendelete, amely törvénybe iktatta a hamvasztás tiltását, valamint halálbüntetéssel sújtotta az ellenszegülőket.¹⁵⁷ Innentől – tartják a vita résztvevői – már csak a

¹⁴⁹ RÓZSAY, 1875. 142. p.

¹⁵⁰ FEHÉR, 1908. 6. p.

¹⁵¹ KATONA, 1912. 7–10. p.

¹⁵² Uo. 9. p.

¹⁵³ FLÓRIÁN, 1903. 8. p.

¹⁵⁴ FEHÉR, 1908. 9. p.

¹⁵⁵ CSERNOCH, 1887. 14. p.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ BUZAY, 1909. 122.p.

pogány vallású, térítés előtt álló népek alkalmazzák halottégetést, s egy-két elszigetelt esettől, illetve ázsiai és afrikai néptől eltekintve nem is vélik használatosnak.^{158 159}

Kisebbségi halmazt jelentettek ugyan, de akadtak a hamvasztást esztétikai, kegyeleti oldalról támogató és támadó érvek is. Az új temetkezési mód hívei iszonyodva beszéltek a földre kerülő test lebomlási folyamatairól, melyet – céljaik elérése érdekében – nem átalítottak olykor még fényképekkel is illusztrálni.¹⁶⁰ Ezzel szemben ellenfeleit éppen a természet rendjébe való durva beavatkozás, az általuk kegyeletsértésnek tartott temetkezési mód riasztotta. „*Alig, hogy kezdte a tűz éreztetni az ő erejét, a hulla mozogni kezdett, mint olyan ember, aki borzasztóan szenved a láng égető hatása alatt; az ajkak éktelen alakot öltve összezsugorodtak és az arc utálatos torzképet mutatott...*”¹⁶¹ – közlik egy szemtanú leírását. Emellett a sírművészetet, a „temetők költészetét”, a gyászszertartás patetikusságát is féltették a hamvasztás behozatalától. Erre reagálva az eszme pártfogói igyekeztek bebizonyítani, hogy a halottégetés sem nélkülözi az esztétikumot: a művészi érzék a krematóriumok, kolumbáriumok és urnák tervezésénél is helyet kap. A hamvasztás pártfogói épp a földbetemetés kegyeletsértő voltát hangsúlyozták: a betelt sírhelyeket ugyanis időről-időre ki kell üríteni, ami véleményük szerint ellentmond az „örök nyugalomra helyezés” tézisének.¹⁶²

VII. Az egyházak álláspontja

Ahogy arról korábban már szó esett, az egyházak nem nézték jó szemmel a hamvasztás híveinek térnyerését. Különösen a katolikus egyház agitált a halotthamvasztás behozatala ellen, de a zsidó és – legalábbis kezdetben – a protestáns felekezetek sem támogatták az új temetkezési mód engedélyezését. Gyökeresen különbözött azonban az ellenállás mértéke és módja a különböző hitközségek esetében.

Magyarországon – pozíciójánál és szervezeti felépítésénél fogva – a katolikus egyház volt az, amelyik területileg is állást foglalt a kérdésben. Klérusa számára a római kongregáció 1886. május 16-án kiadott határozata volt irányadó, amely tiltotta híveinek a halottégető társulatokba való belépést, illetve a hamvasztásról szóló végrendeletet.¹⁶³ A rendeletet XIII. Leó pápa nem csak megerősítette, de papjait arra is utasította, hogy „*a keresztény hívőket a*

¹⁵⁸ BUZAY, 1909. 122–123. p.

¹⁵⁹ Érdekes, hogy az ellenérvek között egyszer sem bukkan fel a máglyán való elégetés, s így a tűz ereiteket sújtó funkciója, pedig a több évszázados gyakorlat bizonyára századunkban is jelen lehetett a köztudatban.

¹⁶⁰ Buzay Károly például több, a párizsi St. Nazaire temetőben kihantolt holttest fényképét közli művében. BUZAY, 1909. 125. p.

¹⁶¹ KATONA, 1912. 12–13. p.

¹⁶² FEHÉR, 1908. 34. p.

¹⁶³ MIHÁLYFI, 1906b. 991. p.

*hullaégetés megvetésre méltó szokására nézve kellően oktassák, és hogy a reájuk bízott nyáját ettől minden erővel elriasszák.*¹⁶⁴ Ezt egészítette ki a Szentszék 1892. december 15-én kibocsátott dekrétuma, ami megtagadta a nyilvános gyásmise jogát a tilalmat megszegőktől.¹⁶⁵ A büntetés terhe alól csak azok mentesülhettek, akik nem saját, hanem hozzátartozóik akaratából lettek elégetve, bár a gyászszertartást ők is csak lakásukon vagy a templomban „kaphatták meg”, a krematóriumban tilos volt azt elvégezni.¹⁶⁶

A katolikus egyház ellenállása nem csak a hamvasztás híveinek anyagelvű szemléletén és pogány szokásokat felelevenítő igyekezetén nyugodott. Bár dogmatikailag az egyház képviselőinek nagy része sem kifogásolta a halottégetést, vélt vagy valós eredete és szándéka miatt már annál inkább. *„A halottégetési mozgalomnak megindítója a szabadkőművesség; születéshelye a páholy, szóvivői a szabadkőművesek”*¹⁶⁷ – véli Csernoch János, későbbi esztergomi érsek. Az új temetkezési módot egyházi oldalról támadók tehát a szabadkőművesség szellemi termékének tartották a hamvasztás eszméjét, ami a klerikalizmus ellen próbál küzdeni és ezáltal igyekszik a katolicizmust gyengíteni. Emellett a beszentelt test elégetésének kegyeletsértő voltát hangsúlyozva, a keresztyéni hit megrendülésének vádjával, igyekeztek híveiket a mozgalomtól eltántorítani. Mindezekkel összefüggésben nem meglepő, hogy Vaszary Kolos hercegprímás és Kanter Károly prelátus is a budapesti krematórium felépítése ellen nyilatkozott, amikor a főváros bizottsági ülésén a javaslat megszavazására került sor.¹⁶⁸

A protestáns egyházak ennél jóval engedékenyebb hozzáállást tanúsítottak, bár – szervezeti felépítésükből adódóan – konzervatív és progresszív irányzataik között különbségeket találunk. Előbbiek kezdetben szintén a hamvasztás elutasításának álláspontjára helyezkedtek. Ennek nyomán került sor például a nassaui evangélikus konzisztórium 1895-ben kiadott határozatára, amely *„a halottégetést a keresztyén erkölcsessel ellentétesnek nyilvánította s a lelkészeknek az ilyen temetésen való hivatalos megjelenésüket eltiltotta”*.¹⁶⁹ Később a szigor gyorsan enyhült: az altenburgi főegyháztanács például 1910-ben már arra utasította a lelkészeket, hogy a halottasháznál éppen úgy végezzék el a gyászszertartást, ahogy máskor,¹⁷⁰ a német evangélikus lelkészegyesületek szövetségének eisenachi gyűlése pedig indítványozta: *„Mondja ki a főegyháztanács, hogy a lelkész lelkiismereti szabadságának nem*

¹⁶⁴ CSERNOCH, 1887. 35. p.

¹⁶⁵ MIHÁLYFI, 1906b. 992. p.

¹⁶⁶ MIHÁLYFI, 1906b. 992. p.

¹⁶⁷ CSERNOCH, 1887. 28. p.

¹⁶⁸ PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 55.évf. (1912) 13. sz. 195. p.

¹⁶⁹ DUNÁNTÚLI PROTESTÁNS LAP, 6. évf. (1895) 5. sz. 74. p.

¹⁷⁰ PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 53. évf. (1910) 25. sz. 392–393. p.

vet gátat és rá bízta, hogy résztvegyen-e személyesen a halott hamvainál végzendő szertartáson, avagy annak elvégzésére más lelkészársát kérje fel.”¹⁷¹ Az engedékenyebb szemlélet révén a hazai protestánsok körében is szép számmal akadtak olyanok, akik – legalábbis vallásilag – nem látták akadályát a hamvasztás engedélyezésének: Masznyik Endre a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia igazgatója például cáfolta művében, hogy a halottégetés teológiai kérdés lenne;¹⁷² a V. J. monogrammal¹⁷³ a *Protestáns egyházi és iskolai lapban* publikáló szerző pedig egyenesen kíváncsúnak tartotta annak behozatalát.¹⁷⁴

A zsidó felekezetek szintén nem alakítottak ki egységes álláspontot a hamvasztás megítélésére vonatkozóan: a konzervatív érzelműek természetesen ellenezték azt és hangsúlyozták a földbetemetés ősi tradícióját, s az elégetés kivételes esetekben (járványok, háborúk során) történő alkalmazását.¹⁷⁵ Emellett – bibliai idézetekkel is alátámasztva – a tűz büntető funkcióját emelték ki, utalva a Gyhennára, melynek szerepe éppen a bűnös lélek lángok által történő megtisztítása.¹⁷⁶ Ezzel szemben a neológ irányzat képviselőinek sorában szép számmal akadtak olyanok, akik vallástörténeti alapon próbálták bebizonyítani, hogy a halotthamvasztás nem ellentétes a zsidóság szellemével.¹⁷⁷ Legtöbbször azzal érveltek, hogy a Biblia ismeri és engedélyezi a halotthamvasztást, ennek alátámasztására szintén a Szentírásból vett idézeteket alkalmazták.¹⁷⁸ A zsidó egyházak hozzáállásának rekonstruálása azonban más szempontból is nehézkes: a korszakban nem akadt olyan magyarországi izraelita szerző, aki felekezeti szempontból szólt volna hozzá az eszme körül kialakult vitához. Majd csak 1932-ben, Löwinger Sámuel, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára lesz az, aki művében kísérletet tesz a hamvasztás zsidó szempontból történő bemutatására.

¹⁷¹ PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 54. évf. (1911) 48. sz. 792. p.

¹⁷² MASZNYIK, 1899. 26. p.

¹⁷³ A V.J. monogram talán Vásárhelyi János református püspököt rejtheti.

¹⁷⁴ PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 55.évf. (1912) 13. sz. 196. p.

¹⁷⁵ KOVÁTS, 1916. 482. p.

¹⁷⁶ MASZNYIK, 1899. 20. p.

¹⁷⁷ LÖWINGER, 1932. 7. p.

¹⁷⁸ LÖWINGER, 1932. 8. p.

VIII. A mozgalom társadalmi háttere

*„A hullaégetés körül fölhozható minden számbavehető ok mellette szól, míg az ellene fölhozottak oly gyermekesek és üresek, hogy az ember sajnálja tőlük tovább a szót.”*¹⁷⁹ – vallja Jászai Mari, aki önéletírásában egy egész fejezetet szentelt az új temetkezési mód bemutatásának. A Nemzeti Színház tragikája emellett az Országos Halotthamvasztó Egyesület munkájában is tevékeny szerepet vállalt. Hírneve és népszerűsége folytán valószínűleg ő lehetett a mozgalom egyik emblémája, rajta kívül azonban még számosan voltak, akik a hamvasztás ügye mellé álltak. Az alábbiakban – a témában publikáló szerzők, illetve a folyóiratban és az egyesület 1909. márciusi közgyűlésének jegyzőkönyvében¹⁸⁰ előforduló személyek társadalmi hovatartozását vizsgálva – kísérletet teszek a mozgalom szociális hátterének bemutatására.¹⁸¹

Az eszme magyarországi híveinek sorában – ahogy arról korábban már szó esett – elsőként orvosokat találunk: alighanem Rózsay József főorvos és id. Elischer Gyula nőgyógyász voltak az elsők, akik felszólaltak az új temetkezési mód behozatala érdekében. A mozgalom fellendülésével párhuzamosan követőinek száma és összetétele is gyarapodott. Az új temetkezési mód mellett érvelt többek között Flórián Károly eperjesi jogász (később polgármester)¹⁸² és Fehér Jenő királyi mérnök is.¹⁸³

A fent nevezett polgári csoportok az Országos Halotthamvasztó Egyesület tagjainak sorában is meglehetősen felülreprezentáltsággal büszkélkedhettek. Erről árulkodik az a tény, miszerint a szervezet élén szintúgy egy orvos, nevezetesen dr. Kéthly (vagy Kétly) Károly belgyógyász állott. Rajta kívül más egészségügyi szakemberek is részt vettek az egyesület életében: elég csak megemlíteni Dr. Lichtenberg Kornél fülgyógyászt, id. Dr. Elischer Gyula és Dr. Tauffer Vilmos nő-, valamint Dr. Gerlóczy Zsigmond és Dr. Bókay Árpád belgyógyászokat. Emellett az ügyvédszakma sem tétlenkedett: a folyóirat főszerkesztőjén, Wilhelm Frigyesen kívül szintén ezt a foglalkozást űzte Dr. Edvi-Illés Károly, Dr. Héderváry Lehel, Dr. Katona Mór és Dr. Vámbéry Rusztem. A mérnököket, több más mellett, Zipernowsky Károly gépész- és Dr. Hoór-Tempis Mór villamosmérnökök képviselték. Az egyesületnek a művészvilágból is szép számmal akadtak résztvevői: Jászai Mari mellett Feszty Árpád festő, Hauszmann Alajos, Pogány Móric és Ybl Lajos építészek, Bosnyák

¹⁷⁹ JÁSZAI, 1909. 195. p.

¹⁸⁰ HAMVASZTÁS, 3. évf. (1909) 4. sz. 6. p.

¹⁸¹ A szereplők foglalkozási ágainak felkutatását főképp a Magyar Életrajzi Lexikon szócikkei alapján végeztem el. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON I-II., 1967–1969.

¹⁸² MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, 1967. 518. p.

¹⁸³ FEHÉR, 1908. 1. p.

Zoltán színműíró, Telcs Ede szobrász ugyancsak a szervezet tagjai voltak, de sok író, szerkesztő, laptulajdonos is csatlakozott a mozgalomhoz pl. Csajthay Ferenc, Légrády István,¹⁸⁴ Dr. Falk Zsigmond, Hoitsy Pál, Dr. Schiller Zsigmond. A gazdasági vonalat Zsolnay Miklós gyáros, aki talán egy jól jövedelmező üzleti lehetőséget látott a hamvasztás révén beinduló urnagyártásban, illetve Kürti Károly Pesti Magyar Kereskedelmi Bank aligazgatója és Szirmai Arthur helyettes igazgató reprezentálták. A fentiektől nem sokban különbözött a vidéki felolvasóestek előadóinak összetétele sem: orvosok, mérnökök, ügyvédek, takarékpénztári elnökök, tanítók vállalták magukra az eszme terjesztésének feladatát.

Mindezek alapján megállapítható, hogy főként a liberális városi polgárság képviselői tették magukévá a hamvasztás gondolatát. Ez nem meglepő, hiszen az új temetkezési mód térhódítása több síkon is elválaszthatatlan az urbanizáció jelenségétől, amely a szélesedő városi középosztálynak nemcsak életmódját, de mentalitását, s ezáltal halálfelfogását is megváltoztatta. Egyrészt ennek nyomán jelentkeztek először azok a gyors lakosságnövekedésből eredő higiéniai és térproblémák, amelyek alapot szolgáltattak a hamvasztásért indult mozgalom fellángolásához. Másrészt az elvallástalanodás tendenciája is a hagyományos falusi közösségekből kiszakadó városi lakosság körében volt a legjellemzőbb, így az egészségügyi és közgazdasági ráció könnyedén győzedelmeskedhetett a vallásos érzület felett. A tradicionalitás és a modernitás határvonalán egyensúlyozó középréteg belső ellentmondásai szintén jól megfigyelhetők a hamvasztás kérdéséhez való hozzáálláson. Tagjai a szellemi előrehaladás jegyében követelték a temetkezés módjának szabad megválasztását és a higiénikusabb halotthamvasztás engedélyezését, ugyanakkor a társadalmi elvárásoknak megfelelően egyesületekbe tömörülve küzdöttek annak behozataláért. Mindazonáltal fontos hozzátenni, hogy a városi középosztálynak is csak egy szűk, jellemzően neológ zsidó és protestáns rétege tette magáévá a hamvasztás gondolatát, nagyobb részük idegenkedett a holttest radikális megsemmisülését hozó temetkezési módtól.

¹⁸⁴ Légrády Imre a Magyar Halotthamvasztók Egyesületét alapító Légrády Károly idősebbik fia.

IX. Összegzés

„A halotthamvasztás egyike a legérdekesebb napi kérdéseknek, de megoldása nálunk csak a jövőnek, esetleg a messze jövőnek marad még fenntartva.”¹⁸⁵ – vélekedik rendkívüli éleslátással a *Vasárnapi Újság* szerzője. Azt azonban nagy valószínűséggel ő sem sejtette, hogy 1894-ben papírra vetett soraitól kezdve egészen 1932-ig kellett várni az első magyarországi krematórium felépítésére. Ráadásul a debreceni létesítmény a katolikus egyház és Serédi Jusztinián¹⁸⁶ hercegprímás kitartó ellenagitációja révén csupán 1951-ben kezdhette meg működését.¹⁸⁷ Budapestnek ennél is tovább, egészen 1968-ig kellett várnia egy önálló halotthamvasztó kemence megépítésére, az ország többi részén pedig újabb évtizedekkel később létesültek csak krematóriumok.¹⁸⁸ Ezzel szemben „külföldön átlag 8 esztendő szükségeltetett az első kezdeményező lépéstől a megvalósításig”¹⁸⁹ – állítja Buzay Károly. Kijelentése kissé sarkított, de remekül érzékelteti a nyugat-európai és a hazai mozgalom különbségeit. Vajon mi lehetett az oka, hogy Magyarországon ennek az időnek sokszorosát igényelte az új temetkezési mód meghonosítása?

Tény, hogy a katolikus egyház, amely a hamvasztás talán legnagyobb ellenzőjeként lépett fel, rendkívül erős pozíciókkal rendelkezett hazánkban. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a magyar népesség 52,1 százaléka, azaz 10 888 138 fő vallotta magát római katolikus vallásúnak.¹⁹⁰ Ez a számbeli fölény erős befolyással is párosult, ráadásul az állammal való kapcsolatát sem kísérték a Nyugat-Európában tapasztalt konfliktusok (pl. a francia forradalom egyházellenessége, az olasz állam és az egyház politikai csatározásai).¹⁹¹ Változást csak az 1894-95. évi egyházpolitikai törvények hoztak, melyek a kötelező polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetésével, valamint a felekezeten kívüliség engedélyezésével és a teljes vallásszabadság kimondásával csorbát ejtettek az egyház befolyásán és megterhelték az addig felhőtlennek látszó viszonyt.¹⁹² Ez az összeütközés húzódnak az államhatalom hamvasztással kapcsolatos álláspontja mögött is: a kormányzat talán nem merte tovább

¹⁸⁵ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 41. évf. (1894) 36. sz. 595. p.

¹⁸⁶ Serédi Jusztinián (1884-1945): érsek, hercegprímás, bíboros. Pozsonyban született, eredeti neve Szapucsek. 1927-től haláláig esztergomi érsek. Az Actio Catholica megszervezője. A második világháború alatt tevékeny szerepet vállalt a lengyel menekültek megsegítésében, majd nyíltan szembeszállt a nyilasokkal. Magyar Katolikus Lexikon, 2007. 91-92. p.

¹⁸⁷ HALASY, 1982. 382. p.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ BUZAY, 1909. 114. p.

¹⁹⁰ További arányok: 9,7 százalék görög katolikus, 6,4 százalék evangélikus, 12,6 százalék református, 14, 3% görögkeleti, 0,3% unitárius, 4,5% izraelita vallásúnak vallotta magát. 0,1%-ot tett ki az „egyéb” kategória, amelyfőképp felekezet nélkülieket és baptistákat foglalt magában. KÓSA, 2006. 403. p.

¹⁹¹ KÓSA, 2006. 406. p.

¹⁹² Uo. 406–407. p.

mélyíteni a politikai és az egyházi vezetés között húzódó szakadékot, de nem is akarta egyértelműen elutasítani az új temetkezési módot.

Mindemellett a mozgalom hazai támogatottságának mértéke is hagyott kívánnivalót maga után. Bár az eszmét felkaroló polgárság társadalmi súlya meghaladta valós számarányát, mégsem tudott hatékonyan fellépni a hamvasztás engedélyeztetésének tárgyában. Ennek lehetséges okaként tarthatjuk számon, hogy bár az urbanizáció 1867 után jelentősen felgyorsult, meglehetősen aránytalanul ment végbe hazánkban. A prosperitás főleg Budapestet érintette, melynek fejlettségével a vidéki városok nem tudtak lépést tartani. Az erőtlenebb vidéki polgárság tehát nem lehetett szilárd bázisa a hamvasztásért indult mozgalomnak, főleg, ha az még a fővárosban sem tudott elegendő mértékű támogatottságot szerezni. A tradíció ezúttal erősebbnek bizonyult a modernizációnál, a kirobbanó világháború és a Trianont követő gazdasági és politikai válság pedig aligha kedvezett az eszme terjedésének. *„Ott állunk tehát, hogy Magyarországon, a kultúra és a felvilágosodottság korszakában az ember holttestét sem égettetheti el, ezért is külföldre kell kivándorolni.”*¹⁹³ – gúnyolódott – a hamvasztást egyébként elutasító – Katona József 1912-ben. Sokat kellett még várni ahhoz, hogy a szavai elévüljenek és a temetkezés szabadsága hazánkban is megvalósuljon.

¹⁹³ KATONA, 1912. 3. p.

Felhasznált irodalom

Nyomtatott források

A HALOTTKÉMI SZOLGÁLAT KÉZIKÖNYVE. Budapest, 1876

A HALOTTKÉMLÉS KÉZIKÖNYVE. 2. bőv. kiad. Budapest, 1910.

BENZSAY Gida: *Halotthamvasztás.* Budapest, 1914.

BÖSINGER Rudolf: A halotthamvasztás. *Városi Szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből*, 4. évfolyam (1911) 10. szám. 757–759. p.

BUZAY Károly: *A halotthamvasztás.* Budapest, 1909.

CREMATION ACT 1902.

URL: <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc3/StatutoryLaw/CAct1902.html> (2015. 01. 05.)

CSERNOCH János: *A halottégetésről.* Esztergom, 1887.

CSIPPÉK Ferenc: A halott-égetés. In: *Katolikus Szemle*, 3. évf. (1889) 3. sz. 390–419. p.

CSIPPÉK Ferenc: A halott-égetés. Második és befejező közlemény. In: *Katolikus Szemle*, 3. évf. (1889) 4. sz. 581–602. p.

DOKTOR Sándor: Temetés vagy halottégetés? In: *Huszedik Század*, 10. évf. (1909) 12. sz. 477–489. p.

DUNÁNTÚLI PROTESTÁNS LAP, 6. évf. (1895) 5. sz.

ELISCHER Gyula: *A halottak elégetéséről.* Budapest, 1874.

FELLETÁR Emil: *Vélemény a halotthamvasztás engedélyezésének kérdése tárgyában.* Budapest, 1890.

FEHÉR Jenő: *A halotthamvasztás.* Zombor, 1908.

FLÓRIÁN Károly: *A halotthamvasztás.* Eperjes, 1903.

GRIMM, Jacob: *Über das Verbrennen der Leichen.* Berlin, 1850.

HAMVASZTÁS. A fakultatív halottégetés eszméjét terjesztő folyóirat, 1-7. évf. (1907-1913)

JÁSZAI Mari: *A tükröm*. Székesfehérvár, 1909.

KATONA József: *A halottégetés történelmi, esztétikai, jogi, közegészségügyi, és közgazdasági szempontból*. Budapest, 1912.

KOVÁTS Sándor: Halottégetés a zsidóknál. In: *Katolikus Szemle*, 30. évf. (1916) 5. sz. 480–484. p.

KUTHI Sándor: A fakultatív halotthamvasztás Magyarországon. In: *Jogtudományi közlöny*, 67. évf. (1932) 16. sz. 97–99. p.

LÖWINGER Sámuel: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*. Budapest, 1932.

MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1898. I. kötet. Budapest, 1898.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1836-1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1875-1876. évi törvénycikkek. Budapest, 1896.

MASZNYIK Endre: *A halotthamvasztásról egészségi, gazdasági és különösen zsidó s keresztyén vallási szempontból*. Balassagyarmat, 1899.

MIHÁLYFI Ákos: A halottégetés. Első közlemény. In: *Katolikus Szemle*, 20. évf. (1906) 9. sz. 910–918. p.

MIHÁLYFI Ákos: A halottégetés. Második, befejező közlemény. In: *Katolikus Szemle*, 20. évf. (1906) 10. sz. 977–992. p.

PESTI HÍRLAP, 8. évf. (1886) 10. sz.

PESTI HÍRLAP, 8. évf. (1886) 53. sz. 2. p.

PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 41. évf. (1898) 32. sz.

PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 53. évf. (1910) 25. sz.

PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 54. évf. (1911) 48. sz.

PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, 55. évf. (1912) 13. sz.

RICHTER, Hermann: Die Leichenverbrennung. In: *Gartenlaube*. 1856, Heft 49. 668–670. p.

RÓZSAY József: A hullák elégetéséről. In: *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1874. augusztus 24-től augusztus 29-ig tartott 17-ik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Szerk.: Fehér Ipoly. Budapest, 1875.

SCHOPENHAUER, Arthur: *Paraenezisek és maximák*. Budapest, 1908.

SZABÓ Sándor: *Halotthamvasztás*. In: *Városi szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből*. 3. évf. (1910) 3. sz. 233. p.

SZÁNTÓ Béla: A temetkezés és a kötelező ravatalozás. In: *Városi Szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből* 4. évf. (1911) 11. sz. 787–809. p.

SZÉP Ernő: Bűneim 011110. In: *Nyugat*, 14. évf. (1921) 20. sz. 1521. p.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 22. évf. (1875) 42. sz.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 33. évf. (1886) 3. sz.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 41. évf. (1894) 36. sz.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 51. évf. (1904) 49. sz.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 53. évf. (1906) 17. sz.

VÉGH Kálmán: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*. Budapest, 1891.

WEGMANN-ERCOLANI: *A holttestek elégetése mint a legokoszerűbb temetkezési mód*. Budapest, 1874.

WOHL Janka [egy nagyvilági hölgy]: *Illem. Útmutató a művelt társaséletben*. 4. bőv. kiad. Budapest, 1891.

Felhasznált szakirodalom

ALBERT István: Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. In: *Etnographia*, 12. évf. (1901) 25–32. p.

THE HISTORY OF MODERN CREMATION IN GREAT BRITAIN FROM 1874. Cremation Society of Great Britain Maidstone, 1974. URL: <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc/History/HistSocy.html> (2015. 01. 05.)

CSERCZY Mihály: Temetkezési népszokások Szeged vidékén. In: *Néprajzi Értesítő*, 12. évf. (1911) 4. füzet. 252–259. p.

DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, 2003. 397–459. p.

ENCYCLOPEDIA OF CREMATION. Ed.: Douglas J. Davies – Louis H. Mates. London, 2005.

FEHÉR Jolán: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest, 1933.

FISCHER, Norbert: *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*. Köln, 1996.

GÁL Kálmán: Temetési szokások a Nyárád mellett. In: *Néprajzi Értesítő*, 6. évf. (1895) 222–226. p.

HALASY Mária: Polgári temetések 1980-ban Budapesten a Farkasréti temetőben. In: *Halottkultusz*. Szerk.: Hoppál Mihály – Novák László Budapest, 1982. 381–387. p.

HANÁK Péter: A halál Budapesten és Bécsben In: Uő.: *Kert és a műhely*. Budapest, 1988. 63–80. p.

ISTVÁNFFY Gyula: Ujabb adalékok a palócok néprajzához. In: *Etnographia*, 5. évf. (1894) 181–199.

KISS Lajos: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. In: *Etnographia*, 31. évf. (1920) 1–6. füzet. 80–94. p.

KÓSA László: A polgári társadalom korának művelődése I. A hétköznapi élet kultúrája. In: *Magyar művelődéstörténet*. Harmadik kiadás. Szerk.: Uő.: Budapest, 2006. 315–418. p.

LAKNER Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993.

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON. I. kötet. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest, 1967.

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON. II. kötet. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest, 1969.

MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. XII. kötet. Főszerk.: DIÓS István. Budapest, 2007.

MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. XIV. kötet. Főszerk.: DIÓS István. Budapest, 2009.

MARSDEN, John: *A Brief History of Cremation. The Manchester Experience*. Manchester, 2001. URL: http://www.mfhs.org.uk/articles/37-2_cremation_history.pdf (2015. 01. 04.)

PROTHERO, Stephen R.: *Purified by Fire. A History of Cremation in America*. Berkeley, 2002.

RÉSŐ Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Pest, 1866.

SCHUMACHER, Fritz: *Die Feuerbestattung*. Leipzig, 1939.

SZÁLLÁSI Árpád: Hamvasztás körüli viták a századfordulón. In: *Orvosi Hetilap*, 118. évf. (1977) 38. sz. 2292–2296. p.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III. kötet. Budapest, 1894.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. kötet. Budapest, 1914.

TÓTH Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél százada. In: *Budapesti Negyed: lap a városról*, 7. évf. (1999) 2. sz.

TÓTH Vilmos: A Kerepesti úti temető válogatott bibliográfiája. In: *Budapesti Negyed: lap a városról*, 7. évf. (1999) 2. sz.

TÓTH Vilmos: A Farkasréti temető története. In: *Budapesti Negyed: lap a városról*, 11. évf. (2003) 2./4. sz.

XANTUS Zoltán: Temetés és kegyelet. In: *Városgazdasági Tájékoztató*, 12. évf. (1981) 2. sz. 60–68. p.